

УДК 796.011.3:37(477.7):930.1“18/19”

ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ МОЛОДІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТЬ): ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ**Буценко А. В.**

ДЗ “Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, Україна, Старобільськ

В статті розглядається напрацювання широкого кола дослідників, які вивчали питання становлення і розвитку фізичного виховання молоді в Російській імперії та, зокрема південного регіону України, що входила до її складу в період кінця ХІХ – початку ХХ століття. Визначено основні напрями досліджень теорії цієї проблеми. Звертається увага на особливості висвітлення та осмислення проблем становлення фізичного виховання дослідниками різних періодів. Виокремлено етапи дослідження теорії та практики фізичного виховання молоді означеного періоду. У ході дослідження було виявлено, що з історіографічної точки зору, питання становлення фізичного виховання молоді залишається серед малодосліджених.

Ключові слова: фізичне виховання, спорт, спортивний рух, теорія і практика фізичного виховання, Російська імперія.

Буценко А. В. Физическое воспитание молодежи Юга Украины (конец ХІХ – начало ХХ веков): историография проблемы / ГУ “Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко”, Украина, Старобельск

В статье рассматривается наработки широкого круга исследователей, изучавших вопросы становления и развития физического воспитания молодежи в Российской империи и, в частности южного региона Украины, входившей в ее состав в период конца ХІХ - начала ХХ века. Определены основные направления исследований теории этой проблемы. Обращается внимание на особенности освещения и осмысления проблем становления физического воспитания исследователями разных периодов. Выделены этапы исследования теории и практики физического воспитания молодежи указанного периода. В ходе исследования было выявлено, что с историографической точки зрения, вопросы становления физического воспитания молодежи остается среди малоисследованных.

Ключевые слова: физическое воспитание, спорт, спортивное движение, теория и практика физического воспитания, Российская империя.

Butsenko A. V. Physical education young South Ukraine (late ХІХ - early ХХ centuries): historiography problems / State institution “Luhansk National University named after Taras Shevchenko”, Ukraine, Starobilsk.

In the article the achievements of a wide range of researchers who studied the formation and development of physical education of young people in the

Russian Empire and in particular the southern region of Ukraine, part of it during the late XIX - early XX century. The main areas of research theory this problem. Attention is drawn to the peculiarities of coverage and understanding of problems of formation of physical education researchers from different periods. Thesis there is determined stages of research theory and practice of physical education of youth definite period. The study found that of historiographical perspective, the question of formation of physical education among young people remains unexplored.

Keywords: physical education, sports, sports movement, theory and practice of physical education, the Russian Empire.

Вступ. Державотворчі процеси початку 90-х, проголошення незалежності України створили сприятливі умови для вивчення національної історії фізичної культури. Сучасна українська історико-педагогічна наука отримала велику кількість нових напрямів досліджень, серед них й проблема становлення та розвитку національної системи фізичного виховання.

Аналіз історико-педагогічної, науково-публіцистичної літератури, методичних праць, дисертаційних досліджень та статей, присвячених історичним питанням фізичної культури що були опубліковані останнім часом дозволив відзначити роботи О. М. Вацеби, Є. Н. Приступи, В. Старкова, А. В. Цьося, А. Я. Вольчинського, Г. Воробей, О. О. Гречанюк, Н. А. Деделюк, І. С. Кліш, В. І. Левківа, А. Окопного, Я. В. Тимчака. В цих роботах авторами висвітлюються питання зародження, становлення і розвитку певної системи фізичного виховання в Україні. Розкриваються відмінності та особливості спортивно-масового і олімпійського руху в різних регіонах нашої держави, обґрунтовуються його нормативно-правові аспекти.

Але у той же час питання історіографії становлення та розвитку фізичного виховання в цих працях не висвітлено.

Сьогодні фахівці з історії педагогіки одностайні в тому, що актуальність розгляду предмета історико-педагогічного дослідження з історіографічної точки зору не викликає сумнівів і є ознакою його коректності й культури. Саме історіографія проблеми дає можливість глибоко усвідомити перспективи її дослідження, виявити “прогалини”, неточності, тенденційні оцінки та на цій основі вийти на новий дослідницький рівень.

В цьому контексті актуальності набуває історіографія питання становлення та розвитку фізичного виховання молоді на півдні України кінця XIX – початку XX століття.

Мета дослідження – провести історіографічний аналіз проблеми становлення та розвитку фізичного виховання молоді на півдні України кінця XIX – початку XX століття.

Звідси випливають наступні завдання:

- Проаналізувати здобутки у висвітленні цього питання в історичній та педагогічній теорії;
- Виявити особливості та тенденції розвитку даної проблеми, а також визначити подальші перспективи та завдання.

Аналіз літератури дозволяє стверджувати, що в історико-педагогічному осмисленні теоретичних і практичних аспектів можна виділити декілька якісно відмінних етапів у дослідженні історії фізичного виховання молоді кінця ХІХ – початку ХХ століття.

Історико-педагогічне вивчення теорії та практики фізичного виховання почалося з середини 20-х років ХХ століття, коли були зроблені перші спроби осмислення шляху становлення і розвитку фізичного виховання радянськими дослідниками.

Першою працею присвяченою історії розвитку фізичного виховання стало дослідження Г.О. Дюперрона [1], в якому автор уперше спробував проаналізувати особливості зародження й розвитку різних видів спорту в Росії з часів Петра I до початку 20-х років ХХ ст. У своїй праці автор особливу увагу приділив олімпійському руху, відзначив позитивні успіхи російських спортсменів на міжнародних змаганнях, високо оцінив значення Російських Олімпіад 1913 р. (м. Київ) і 1914 р. (м. Рига).

У 1926 році виходить з друку невелика робота А. А. Чалова-шимана [2], присвячена історії фізичного виховання і спорту з давніх часів і до 20-х років ХХ століття. Дослідник розглядає питання становлення національних спортивних систем у різних Європейських країнах та торкається їх впливу на систему фізичного виховання Росії. Висвітлює питання зародження спортивних союзів, ліг, комітетів, тощо, в національному і в міжнародному масштабі. Особливу увагу автор звертає на те, як багато уваги приділяється фізичному вихованню майже в усіх арміях наприкінці ХІХ – початку ХХ століття.

На передодні другої світової війни помітно посилюється інтерес до вивчення питань історії фізичного виховання. В 1940 році з'являється перше ґрунтовне дослідження, повністю присвячене питанням фізичного виховання в Росії кінця ХІХ – початку ХХ століття – монографія професора Є. Ю. Зеліксона [3]. В своєму дослідженні автор висвітлює історію становлення та розвитку фізичного виховання у військово-навчальних закладах і армії, а також в середній школі та міських училищах. Торкається історії становлення та розвитку спортивно-гімнастичного руху, вивчає питання теорії фізичного виховання в педагогічній думці. Дослідження містить багатий фактичний матеріал зі становлення спортивного руху, відомості про проведення перших організованих змагань в Російській імперії з різних видів спорту, перших чемпіонів.

Хоча автор розглядає діяльність спортивних об'єднань в дусі радянської ідеології, стверджуючи, що спортивні товариства, які

створювались, основною своєю метою мали відволікати громадськість від революційної боротьби, проте визнає, що саме в передреволюційний період, був найбільший розвиток спортивно-самодіяльних товариств, і саме в цей час, з'явилась найбільша кількість Російських чемпіонів і видатних спортсменів.

Д. А. Крадман сконцентрувався на вивченні фізичної культури в цивільних навчальних закладах, спираючись на нормативні документи, що видавались в другій половині XIX – початку XX століття [4]. Також науковець наводить статистичні дані звітів медичного департаменту, щодо стану фізичного здоров'я допризовної молоді, “неприглядну картину” якого красномовно виявили перші ж набори в армію. Що на його думку, свідчить про недостатній рівень уваги до фізичного виховання молоді, як оздоровчого засобу в Російській імперії.

На відміну від Є. Ю. Зеліксона Д. А. Крадман не піддає критиці діяльність спортивних товариств та Сокольського руху, він підкреслює їх важливе значення у розвитку спорту в цивільних навчальних закладах, а також відмічає роль, яку вони взяли на себе в роботі з підготовки викладачів гімнастики. Дослідник в загальних рисах відтворив картину фізичного виховання в дореволюційній Росії, звернувши увагу на зв'язок його постановки з введенням загальної військової повинності.

На питаннях розвитку спорту у 1913 – 1917 роках зосереджує увагу І. Г. Чудінов. Автор стверджує, що 1913 – перша половина 1914 років стали переломним моментом в постановці “спортивного дела”, збільшується кількість змагань і спортивних клубів. Відбувається перша Російська олімпіада в Києві у 1913 році, в якій приймають участь 579 учасників [5, с. 17]. Автор відмічає, що важливою рисою цієї олімпіади стало те, що спортивні результати російських спортсменів, були значно вищими порівняно з попередніми досягненнями.

Кандидат педагогічних наук Н. П. Новосьолов, вивчаючи подальшу історію розвитку фізичного виховання наводить таку динаміку посилення спортивного руху: на початок 1904 року, за неповними даними, в Російській імперії нараховується близько 100 більш менш великих спортивно-гімнастичних товариств (в кінці 90-х років XIX століття їх було близько 50) [6, с. 26]. Науковець відмічає, також, посилення інтересу в спортивних товариствах до різних видів спорту (футбол, легка атлетика, кінний, автоспорт та ін.). відкриття шкіл та курсів фізичного виховання у низці крупних міст в тому числі південної частини Росії (Одеса, Херсон).

На початку 50-х років з'являються перші історико-педагогічні праці узагальнюючого характеру. В 1953 році виходить перший навчальний посібник з історії фізичного виховання [7], в якому було здійснено спробу систематичного викладення історії фізичної культури від стародавніх часів до жовтневої революції 1917 року. Щодо досліджуваної нами теми, викладені деякі питання фізичної підготовки в армії, фізичного виховання в цивільних навчальних закладах, створення та розвитку спортивно-

гімнастичного руху, розвитку окремих видів спорту та перші міжнародні зв'язки російських спортсменів, окремо виділено період з початку ХХ століття і до 1917 року.

В дослідженні питань розвитку фізичного виховання період початок 60-х – кінець 80-х років можна вважати найбільш продуктивним, в радянській історіографії. В цей час з'являється велика кількість наукових праць, які стали наслідком активізації історико-педагогічних розвідок науковців. Поряд з великою кількістю видань присвячених здобуткам радянського спорту, відмічається збільшення уваги і до історії дореволюційного розвитку фізичної культури. Велику кількість публікацій вирізняє значно більша об'єктивність в оцінці подій що відбувались в процесі становлення і розвитку фізичного виховання в кінці ХІХ – на початку ХХ століття. Науковці охоплюють нові аспекти історії фізичної культури.

Так, олімпійській тематиці присвячена робота Н. П. Новосьолова і О. Б. Суніка[8], в якій досліджується історія становлення та розвитку олімпійського руху в світі. Дослідники розглядають деякі питання впливу олімпійського руху на розвиток спорту в Російській імперії

Цікавими на нашу думку є дослідження А. В. Шушпанова. Намагаючись дати оцінку діяльності, царської влади стосовно спортивних товариств, автор прослідковує накопичення законодавчої бази, що регулювала їх діяльність. Вивчаючи посилення спортивного руху в передреволюційній Росії, науковець відмічає, змінення соціального складу спортивних товариств.

Особливий інтерес викликала дисертація А. В. Шушпанова[9], присвячена вивченню спортивно-гімнастичного руху перед першою світовою війною. Праця заснована на широкому колі джерел як опублікованих, так і архівних. Автор вводить у науковий обіг важливі документи з стану фізичного виховання в цивільних навчальних закладах та спортивних товариствах, загалом створює цілісну картину справ у галузі фізичної культури і спорту в досліджуваній період.

Важливу роль у вивченні історії підготовки фізкультурних кадрів для армії і частково військово-навчальних закладів зіграли дослідження А.Е. Скворцова, які були опубліковані з 1975 по 1978 роки [10]. Їх особливістю є джерельна база, заснована на широкому залученні матеріалів Російського державного військово-історичного архіву.

Деякі історичні відомості з історії становлення та розвитку фізичного виховання, у дореволюційний період, на Півдні України розглядає Л. П. Сергієнко та Н. А. Минц [11].

Питання становлення і розвитку олімпійського руху в Російській імперії розглядає Ж. І. Алексеева [12]. Поміж іншим, автор акцентує увагу на відсутності державної підтримки і коштів. А також узгодженості в діях Санкт-Петербурзького керуючого центру та єдиної думки спортивних товариств щодо участі в Олімпійських іграх, що призвело, до того що російські спортсмени не приймали участі в іграх 1896, 1900 і 1904 років.

З прийняттям у 1991 році Декларації про незалежність України, створилися сприятливі умови для розвитку історії української педагогіки та зокрема питань історії фізичного виховання. В 90-ті роки ХХ століття розпочались окремі розвідки в періодиці, а початок 2000-х ознаменувався чисельним друком підручників та монографій.

Свій внесок у розвиток сучасних досліджень питання історії фізичного виховання здійснили навчальні посібники українських авторів С. М. Філя, О. М. Худолія, Г. В. Малка, Е. Ю. Дорошенка, Л. В. Потапової, М. С. Солопчука [13].

Результатом багаторічних досліджень питань історії розвитку спорту, і олімпійського руху в другій половині ХІХ – початку ХХ століття в Російській імперії стала фундаментальна праця російського науковця – доктора педагогічних наук О. Б. Суніка [14]. В роботі дуже ґрунтовна джерельна база. Автор більш широко і різнопланово використовує російську спортивну періодику кінця ХІХ – початку ХХ століття, в якості джерел, ніж його попередники. Вперше вводить у науковий обіг велику кількість фактів і матеріалів.

Аналізуючи становлення спорту, спортивного руху в російській імперії автор вказує на той факт, що їх зародження відбувалось в своєрідних історичних умовах. Цілий ряд реформ, які прослідували за відміною кріпосного права. Громадський рух, що був викликаний проведенням реформ, потужний підйом в усіх сферах культури і науки, захоплює і сферу педагогіки, відбиваючись, і на педагогічній думці. За словами автора, правомірним є ствердження, що в Росії на рубежі ХІХ – ХХ століть галузь фізичного виховання, гімнастика і спорт – це “больові точки”, як в громадських кругах так і в військових.

З початком нового тисячоліття активізуються спеціальні дослідження зі становлення і розвитку фізичного виховання на півдні України.

Так нарис початкового етапу розвитку фізичного виховання і професійного спорту на півдні України подає Н. Ю. Довгань [15]. Історію створення громадських спортивних об’єднань на півдні України досліджує О. В. Кульчицька [16]. На її думку, яхт-клуби стали зразком і стимулом для розвитку інших спортивних товариств, які пропагували інші види спорту. Аналізуючи діяльність фізкультурно-спортивних товариств у статті “Фізкультурно-спортивні товариства Херсонської губернії кінця ХІХ – початку ХХ століття” автор засвідчує, що наприкінці ХІХ – початку ХХ століття у межах Херсонської губернії існувала мережа фізкультурно-спортивних організацій, поява та функціонування яких були зумовлені вимогами часу. Вони мали позитивний вплив на мешканців південного регіону, оскільки спрямовувалися на задоволення потреб дорослого населення Херсонської губернії та інтересів дітей і молоді.

Під впливом ідей П. Ф. Лесгафта, в багатьох містах України відкривалися “Товариства сприяння фізичному розвитку дітей”. Деякі сторони цієї проблеми, на півдні України розглядає С. І. Степанюк [17]

Єдиним дисертаційним дослідженням, яке висвітлювало питання історії фізичного виховання Півдня України в кінці XIX – початку XX століть стала, захищена в 2009 році, дисертація В. А. Вербицького[18]. Основною темою розгляду дисертаційного дослідження став процес становлення й етапи розвитку практики фізичного виховання і спорту в середніх навчальних закладах Херсонської губернії у 1864 – 1917 роках. В роботі проаналізовано соціальні та громадсько-політичні умови впровадження уроків фізичної культури у систему середньої освіти, висвітлено офіційну політику уряду у галузі шкільного фізичного виховання, проаналізовано стан і простежено динаміку розвитку фізичної культури та спорту у гімназіях і реальних училищах. Також, розглянуто організаційні форми та зміст фізичного виховання у середніх навчальних закладах Півдня України.

Висновки. Таким чином, процес становлення і розвитку фізичного виховання молоді півдня України (кінця XIX – початку XX століть), в історико-педагогічній літературі, все ще, залишається серед малодосліджених питань. Аналізу були піддані лише окремі аспекти цієї проблеми, без урахування достатньої сукупності фактів, змістовного висвітлення проблем, узагальнення історичного матеріалу, використання та аналізу широкої джерельної бази. З огляду на це чітко окреслюється потреба в подальшому поглибленому та комплексному дослідженні цього питання.

Література:

1. Дюпперон Г. А. *Краткий курс истории физических упражнений / Георгий Александрович Дюпперон. – Ленинград: Изд. Ленинградской школы физического образования комсостава Красной армии и флота, 1924. – 71с.*
2. Чалов-шиман А. А. *История физической культуры: [крат. очерк] / А. А. Чалов-шиман. – М.: Новая Москва, 1926. – 39 с.*
3. Зеликсон Э. Ю. *Очерки по истории физической культуры в СССР: от отмены крепостного права до Великой октябрьской революции (1861 – 1917) / Эдуард Юрьевич Зеликсон. – М. Л.: ФиС, 1940. – 176 с.*
4. Крадман Д. А. *Из истории физического воспитания учащихся в дореволюционной России / Д. А. Крадман // Теория и практика физической культуры. – 1945. – № 6-7. – С. 60-67; Крадман Д. А. Физическая культура в России в XIX веке / Д. А. Крадман // Очерки по истории физической культуры. – 1950. – № 5. – С. 95-115.*
5. Чудинов И. Г. *Физическая культура в годы гражданской войны / И. Г. Чудинов // Очерки по истории физической культуры. – 1948. – № 3. – С. 11-23.*
6. Новоселов Н. П. *Физическая культура в период русской революции 1905 – 1907гг. / Н. П. Новоселов // Очерки по истории физической культуры. – 1950. – № 5. – С. 24 – 76.*
7. Новосьолов Н. П. *История физической культуры народов СССР / Н. П. Новоселов, С. Д. Синицин, Г. Д. Харабуга. – М. : ФиС, 1953. – 160 с.*

8. Новосёлов Н. П. Олимпийские игры Краткий исторический обзор (на украинском языке) / Н. П. Новоселов, А. Б. Суник // Молодь. – 1961. – 110с.
9. Шушпанов А. В. Спортивно-гимнастическое движение в России в годы нового революционного подъема (1910-1914): дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.04 / Шушпанов Александр Васильевич. – М., 1975. – 186 с.
10. Скворцов А. Е. О начальных этапах возникновения физического образования в России / А. Е. Скворцов // Теория и практика физической культуры. – 1978. – № 4. – С.45-46., Скворцов А. Е. О формировании отечественной фехтовальной школы / А. Е. Скворцов // Теория и практика физической культуры. – 1978. – № 1. – С.6-7., Скворцов А. Е. Обучение кадров по физической культуре для русской армии накануне 1-ой мировой войны / А. Е. Скворцов // Теория и практика физической культуры. – 1975. – № 2. – С. 51-52.
11. Сергиенко Л. П. История развития физической культуры и спорта в Николаевской обл. / Л. П. Сергиенко. Н. А. Минц. – Николаев: Изд-во НГПИ, 1979. – С. 7.
12. Алексеева Ж. И. Влияние международного олимпийского движения на развитие спорта в России до великой октябрьской революции / Ж. И. Алексеева // Научные основы истории и организации физической культуры : Сборник научных трудов. – Л., ГДОИФК им. П. Ф. Лесгафта. – 1984. – С. 72–76.
13. Філь С. М. Історія фізичної культури: [навчальний посібник] / С. М. Філь, О. М. Худолій, Г. В. Малка. – Харків: ОВС, 2003. – 160 с., Дорошенко Е. Ю. Розвиток фізичної культури в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століття): [навчальний посібник] / Е. Ю. Дорошенко, Л. В. Потапова. – Запоріжжя: ЗДУ, 2003. – 104 с., Солопчук М. С. Історія фізичної культури і спорту: [Навчальний посібник] / М. С. Солопчук. – Кам'янець-подільський: Абетка-нова, 2001. – 236 с.
14. Суник А. Б. Российский спорт и олимпийское движение на рубеже ХІХ – ХХ веков [2-е изд., испр. и доп.] / А. Б. Суник. – М.: Сов. спорт, 2004. – 764 с.
15. Довгань Н. Ю. З історії розвитку фізичного виховання і спорту у Миколаєві у другій половині ХІХ – початок ХХ ст. / Н. Ю. Довгань // Наук. Праці МФ НАУКМА. – Миколаїв, 2000. – Т 8. – С. 37-45.
16. Кульчицька О. В. Фізкультурно-спортивні товариства Херсонської губернії кінця ХІХ – початку ХХ століття / Олена Василівна Кульчицька // Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2008. – випуск 28-29. – С. 102 – 107.
17. Степанюк С. І. Історико-педагогічні аспекти діяльності “Товариства сприяння фізичному розвитку дітей “ в м. Херсоні / С. І. Степанюк // Молода спортивна наука України: Зб. наук. статей з галузі фіз. культури та спорту. Вип. 5. – Л., 2001.– С. 168-170.
18. Вербицький В. А. Фізичне виховання і спорт у середніх навчальних закладах Півдня України: 1864—1917 рр. (на матеріалах Херсонської губернії): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата історичних наук: 07.00.01 “Історія України” / Віталій Анатолійович Вербицький. – Миколаїв, 2009. – 21 с.

References:

1. Dyupperon G. A. *Kratkiy kurs istorii fizicheskikh uprazhneniy / Georgiy Aleksandrovich Dyupperon.* – Leningrad: Izd. Leningradskoy shkolyi fizicheskogo obrazovaniya komsostava Krasnoy armii i flota, 1924. – 71s.
2. Chalov-shiman A. A. *Istoriya fizicheskoy kulturyi: [krat. ocherk] / A. A. Chalov-shiman.* – M.: Novaya Moskva, 1926. – 39 s.
3. Zelikson E. Yu. *Ocherki po istorii fizicheskoy kulturyi v SSSR: ot otmenyi krepostnogo prava do Velikoy oktyabrskoy revolyutsii (1861 – 1917) / Eduard Yurevich Zelikson.* – M. L.: FiS, 1940. – 176 s.
4. Kradman D. A. *Iz istorii fizicheskogo vospitaniya uchashchysya v dorevolyutsionnoy Rossii / D. A. Kradman // Teoriya i praktika fizicheskoy kulturyi.* – 1945. – № 6-7. – S. 60-67; Kradman D. A. *Fizicheskaya kultura v Rossii v XIX veke / D. A. Kradman // Ocherki po istorii fizicheskoy kulturyi.* – 1950. – № 5. – S. 95-115.
5. Chudinov I. G. *Fizicheskaya kultura v godi grazhdanskoj vojny / I. G. Chudinov // Ocherki po istorii fizicheskoy kulturyi.* – 1948. – № 3. – S. 11-23.
6. Novoselov N. P. *Fizicheskaya kultura v period russkoj revolyutsii 1905 – 1907gg. / N. P. Novoselov // Ocherki po istorii fizicheskoy kulturyi.* – 1950. – № 5. – S. 24 – 76.
7. Novoselov N. P. *Istoriya fizicheskoy kulturyi narodov SSSR / N. P. Novoselov, S. D. Sinitsin, G. D. Harabuga.* – M.: FiS, 1953. – 160 s.
8. Novoselov N. P. *Olimpiyskie igryi Kratkiy istoricheskiy obzor (na ukrainskom yazyike) / N. P. Novoselov, A. B. Sunik // Molod.* – 1961. – 110s.
9. Shushpanov A. B. *Sportivno-gimnasticheskoe dvizhenie v Rossii v godi novogo revolyutsionnogo pod'ema (1910-1914): dis. ... kandidata ped. nauk: 13.00.04 / Shushpanov Aleksandr Vasilevich.* – M., 1975. – 186 s.
10. Skvortsov A. E. *O nachalnyih etapah vzniknoveniya fizicheskogo obrazovaniya v Rossii / A. E. Skvortsov // Teoriya i praktika fizicheskoy kulturyi.* – 1978. – № 4. – S.45-46., Skvortsov A. E. *O formirovanii otechestvennoj fehtovalnoy shkolyi / A. E. Skvortsov // Teoriya i praktika fizicheskoy kulturyi.* – 1978. – № 1. – S.6-7., Skvortsov A. E. *Obuchenie kadrov po fizicheskoy kulture dlya russkoj armii nakanune 1-oy mirovoj vojny / A. E. Skvortsov // Teoriya i praktika fizicheskoy kulturyi.* – 1975. – № 2. – S. 51-52.
11. Sergienko L. P. *Istoriya razvitiya fizicheskoy kulturyi i sporta v Nikolaevskoy obl. / L. P. Sergienko. N. A. Mints.* – Nikolaev: Izd-vo NGPI, 1979. – С . 7.
12. Alekseeva Zh. I. *Vliyanie mezhdunarodnogo olimpiyskogo dvizheniya na razvitie sporta v Rossii do velikoy oktyabrskoy revolyutsii / Zh. I. Alekseeva // Nauchnyie osnovyi istorii i organizatsii fizicheskoy kulturyi : Sbornik nauchnyih trudov.* – L., GDOIFK im. P. F. Lesgafta. – 1984. – S. 72–76.
13. Fil S. M. *Istoriia fizychnoi kultury : [navchalnyi posibnyk] / S. M. Fil, O. M. Khudolii, H. V. Malka.* – Kharkiv: OVS, 2003. – 160 s., Doroshenko E. Yu. *Rozvytok fizychnoi kultury v Ukraini (druha polovyna XIX – pochatok XX*

stolittia): [navchalnyi posibnyk] / E. Yu. Doroshenko, L. V. Potapova. – Zaporizhzhia: ZDU, 2003. – 104 s., Solopchuk M. S. Istoriiia fizychnoi kultury i sportu: [Navchalnyi posibnyk] / M. S. Solopchuk. – Kamianets-podilskyi: Abetkanna, 2001. – 236 s.

14. Sunik A. B. Rossiyskiy sport i olimpiyskoe dvizhenie na rubezhe XIX – XX vekov [2-e izd., ispr. i dop.] / A. B. Sunik. – M.: Sov. sport, 2004. – 764 s.

15. Dovhan N. Yu. Z istorii rozvytku fizychnoho vykhovannia i sportu u Mykolaievi u druhii polovyni XIX – pochatok XX st. / N. Yu. Dovhan // Nauk. Pratsi MF NAUKMA. – Mykolaiv, 2000. – T 8. – S. 37-45.

16. Kulchytska O. V. Fizkulturno-sportyvni tovarystva Khersonskoi hubernii kintsia KhIKh – pochatku KhKh stolittia / Olena Vasylivna Kulchytska // Pivdennyi arkhiv. Istorychni nauky: Zbirnyk naukovykh prats. – Kherson: Vydavnytstvo KhDU, 2008. – vypusk 28-29. – S. 102 – 107.

17. Stepaniuk S. I. Istoryko-pedahohichni aspekty diialnosti “Tovarystva spryiannia fizychnomu rozvytku ditei “ v m. Khersoni / S. I. Stepaniuk // Moloda sportyvna nauka Ukrainy: Zb. nauk. statei z haluzi fiz. kultury ta sportu. Vyp. 5. – L., 2001. – S. 168-170.

18. Verbytskyi V. A. Fizychno vykhovannia i sport u serednikh navchalnykh zakladakh Pivdnia Ukrainy: 1864—1917 rr. (na materialakh Khersonskoi hubernii): avtoreferat dysertatsii na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata istorychnykh nauk: 07.00.01 “Istoriiia Ukrainy” / Vitalii Anatoliiovych Verbytskyi. – Mykolaiv, 2009. – 21 s.